

ԱՅՑ ԹԻՒՐՔԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

(Հայ տուրիստի յիշողութիւններէն)

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆՑԻ

—
IՎ.

ՎԵՐԱԴԱՐՁ

(Շարունակութիւն 1)

Հին Պոնտոսը, այժմեան Տրապիզոնի վիլայէթը, նեղ շերտով ձգւած է Սև ծովի հարաւային եզերքին, ունենալով արևելքից ոռոսաց սահմանը (Բաթումի շրջան), արևմուտքից անցնելով Սամսուն և Բաֆրա քաղաքներից անդր, հարաւից կցւելով Էրզրումի և Սիվասի (Սեբաստիա) վիլայէթներին: Զորս սանջակներ՝ Րիզէի, Տրապիզոնի, Գիւմիւշհանէի և Սամսունի (Ջանիկ)՝ կազմում են Տրապիզոնի վիլայէթը: Այդ սանջակներից միայն Գիւմիւշհանէինը, ուր մենք այժմ գտնուում ենք, կտրւած է ծովից:

Առհասարակ Տրապիզոնի վիլայէթում հայերի թիւը, համեմատած յոյների և մուսուլմանների թւի հետ, անշան է, եղածն էլ խմբւած է քաղաքներում ու նրանցից ոչ այնքան հեռու մի քանի գիւղերում: Ես ասացի մուսուլմանների և ոչ տաճիկների. որովհետև այդ մուսուլմանների մեծ մասը մահմեդականացած հայեր, յոյներ և վրացիներին ցեղակից լազեր ու աջարցիներն են: Նոյն իսկ բուն տաճիկ համարւածներն էլ իրանց երակների մէջ

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի 1883 թ. 4, 5, 7, 9, 11 և 12 համարները:

աւելի վերոյիշեալ ազգերի արիւնն են կրում, քան այն թաթարական ցեղերի, որոնք Միջին-Ասիայի խորքերից թափւելով Հայաստան ու աւեր — կոտորածով հասնելով մինչև Եւրոպա՝ ամեն տեղ ահ ու սարսափ էին տարածում թէ իրանց դժոխային բարբարոսութիւններով և թէ դէմքերի այլանդակ գծագրութեամբ: Հարեմները լքեցւում էին հաց, յոյն և լազ աղջիկներով. վայրագ մոլեռանդութեամբ բռնի տարածւում էր իսլամը՝ զեափուրներին մէջ:

Մի քանի կողմերում, ուր հայերը իսպառ մահմեդականացել են, օրինակ՝ Րիզէ սանջակի (Լազստանի) Համամաշէն նահիլէում, դեռ մնում են մի քանի տասնեակ հայ-քրիստոնեաներ: Այդ կողմի մահմեդականացածների կանայք, ինչպէս ինձ պատմեց ձիապան Յովհաննէսը, դեռ պահպանել են մի քանի քրիստոնէական սովորութիւններ, օրինակ՝ խմորի վերայ խաչակնքելը: Այդ մահմեդականացածներից շատերի տներում պահպանւում են, իբրև իրանց պապերից ստացած սրբութիւններ, հին հայոց դրքեր ու ձեռագիրներ:

Վիլայէթումն հայերը առաւելապէս տարածւած են Տրապիզոնի և Սամսունի սանջակներում (մօտ 18 հազար հոգի), իսկ Րիզէի ու Գիւմիւշհանէի սանջակներում նրանց թիւը հազիւ հասնի երկու հազարի: Պէտք է այստեղ նկատեմ, որ Լազստան կոչւում է այն ծովեզրեայ երկիրը, որ Տրապիզոնից սկսած դէպի արեւելք՝ մինչև ոռոսաց սահմանն է հասնում, այլ խօսքերով՝ Տրապիզոնի սանջակի մի մասը և ամբողջապէս Րիզէինը, որին այժմ միմիայն յատկացնւում է «Լազիստանի սանջակ» անունը:

Քեօսօղլու ձորից դուրս գալով, մենք ընթանում էինք բլրակաձև սարերով շրջապատած լայն հովիտով: Ճանապարհի կողքին պատահող դուքաններում յոյները ծախում էին հաց, խնձոր, ձու, իւղ, պանիր և այլն: Մեր հանդէպ գալիս էր վանեցի վաճառականների մի քարւան: Վանեցիները, բազմած բեռների վերայ և ոտները կոխած չւալների մէջ, որպէս զի տաք լինի, այնպէս էին փաթաթւած, որ ոչ մի շարժում չէին կարողանում անել առանց իրանց ձիապան լազերի օգնութեան. երեւակայում եմ այդ վաճառականների դրութիւնը, եթէ աւազակներ յարձակեն վրաները: Դուքա բոլորն էլ՝ թիւրքաց կառավարութիւնից մի քանի անգամ բանտարկւած, քննւած մարդիկ

էին: Նոքա ուրախ էին, տեսնելով իմ ուղեկից վանեցուն. հարց ու փորձերով տեղեկանում էին իրար ծանօթների, ազգականների մասին:

Մենք արդէն մտել էինք 10—15 տնից բաղկացած մի զիւղ, յոյն ու տաճիկ բնակիչներով, որոնցից մեծ մասը մանրավաճառներ էին: Փայտեայ տների տանիքները ծածկած էին փոքրիկ բարակ տախտակի կտորներով: Մենք իջանք խաներից մինում քիչ հանգստանալու և տաքանալու: Նախաճաշեցինք յոյն մանրավաճառից առած մեղրով ու ձևաներով ու կրկին պատրաստուում էինք շարունակել միւր ճանապարհը: Մեր կաթրիչները շինում էին բեռները, երբ մտեցաւ նրանց մի երկարահասակ տաճիկ՝ զափթիների տասնապետի կեղտոտ, պատառոտած հագուստով: Նա գողգոթեամբ հրամայեց քակել բեռները, որովհետեւ ուզում էր քննել մեզ՝ թրդթեր և արգելած գրքեր գտնելու համար: Ես իմ ձիապանիս արգելեցի այդ անկ ու մեկնեցի էֆէնդուն անցաթղթերս: Վանեցին աղաչում էր, որ ես էլ թոյլ տամ բանալու բեռս. և ինքը դիմելով զափթիին ասում էր. «Աղա՛, ղուրբա՛ն, համեցէ՛ք, որքան քէֆդ է՛ քրքրի՛ր. ոչինչ չը կայ»:

— Ես չեմ արձակիլ ձեզ մինչև չը տեսնեմ երկուսիդ բեռներն էլ, ասաց էֆէնդին ու կրկին հրամայեց Սիմօնին քակել բեռները:

Թէև վանեցին պատրաստ էր ամեն ինչ կատարել, բայց էֆէնդին հիմա նորա վերայ ոչինչ ուշադրութիւն չէր դարձնում: Նա հրամայեց ձիապանիս բանալ բեռս, բայց ես արգելեցի:

— Ինձ, իբրև ուսահպատակի, ղուք քննելու ու խուզարկելու իրաւունք չ'ունիք առանց հիւպատոսարանի որ և է ներկայացուցչի, նկատեցի էֆէնդուն: Ինձ կարող էին խուզարկել սահմանազլխին և Կարինից գուրս գալիս, որ և կատարել են. այժմ ամեն մի ցանկացողին ճանապարհի վերայ ես թոյլ չեմ տալ խուզարկելու ինձ:

— Զը շարժէ՛ք տեղերիցդ, դիմեց բարկացած տասնապետը ձիապաններին և հեռացաւ. ու մի քանի րոպէից յետոյ վերադարձաւ, ասելով.

— Գնա՛նք վեր, միւղիւր էֆէնդու մօտ:

Այդ գիւղը նահիյէի վարչական (էի-թի-թէ) կենդրոնն էր. այդտեղ նստում էր միւղիւրը:

Ես հետեւեցի նրան. ինձ հետ եկաւ և երկիւղից շարած վանեցին, որ աշխատում էր ինձ համոզել զիջանել. բայց ես գիտէի իմ իրաւունքներս և վճռել էի ամեն բան տանել օրինական կերպով, տեսնելու համար թէ ծանկաստանում ո՞րքան այդ հնարին է և Կարող էի և կաշառով վերջացնել ամեն բան:

Կիսախարխուլ փայտեայ սանդուղքներով բարձրացանք խրճիթի երկրորդ յարկը և մտանք մի փոքրիկ, ցած սենեակ անշափ կեղտոտ տախտակամածով, զուրկ որ և է կահ կարասիքից: Սգալի մէջ տեղում սօբան էր: Աջ պատում երևում էին 3 փոքրիկ պատուհաններ՝ մեծ մասամբ թղթածածք: Սենեակի մի անկիւնում թախտ էր, որի առջև դրած էր մի սեղան վրան թղթեր և մի գիրք: Թախտի վերայ ծալապատիկ նստած էին երկու երիտասարդ տաճիկ պաշտօնեաներ—ինքը միւղիւրը և նորա օգնական-գրագիրը: Այդ էջէնդիները, երևի, կամենալով տպաւորութիւն անել և սարսափեցնել ինձ, իրանց դէմքերին տւել էին դողող, պաշտօնական արտայայտութիւն, որ, սակայն, աւելի ծիծաղ էր յարուցանում, քան երկիւղ ու յարգանք: Սգան թափւեցին մի քանի յոյն ու տաճիկ գիւղացիներ ու մանրավաճառներ:

Միւղիւրը, 25 տարեկան մի երիտասարդ, մի քանի անգամ ստեղծ ցգլուխ չափեց ինձ իւր հալարտ զննողական հայեացքով և ասաց.

—Ինչո՞ւ թոյլ չես տալիս իրերդ խուզարկելու:

Ես կրկնեցի նոյնը, ինչ ասել էի տասնապետին:

—Մեզ հրամայւած է խստիւ քննել կասկածաւոր ճանապարհորդներին և դու պէտք է հնազանդւես:

—Նախ՝ եթէ այդ ձեր պարտականութիւնն է, ինչո՞ւ մեզ ոչ ոք չը կանգնեցրեց գիւղը մտնելիս. եթէ մենք չ'իջնէինք՝ մեզ չէիք էլ արգելիլ շարունակել մեր ճանապարհը, ուրեմն ձեր քննութիւնը պատահական է և քէֆից կախւած: Երկրորդ՝ ես, իբրեւ ռուսապատակ, կատարեալ իրաւունք ունիմ մերժել ձեր պահանջը. ինչ կը լինէր, եթէ, ութը—իննը օրւայ ճանապարհի վերայ, ո՞ր միւղիւր կամ զափթին էլ որ ցանկանայ՝ ինձ կանգնեցնի և խուզարկի: Սահմանազլխին և Կարխում, որքան ուզում էիք, կարող էիք և իրաւունք ունէիք խուզարկել, նոյնպէս և Տրապիզօնում. իսկ կէս ճանապարհին թոյլ

կը տամ, եթէ մեր հիւպատոսարանի մի որ և է ծառայողի ներկայութեամբ ու միջոցով այդ կատարէք:

Իմ ընդդիմախօսութիւնը զւարճացնում էր ունկնդիր գիւղացիներին ու մանրավաճառներին, և նրանք հռհռում էին:

— Սաս... դիմեց ինձ միւղիւրը, մասները տանելով դէպի չրթունքը, յօնքերը բարձրացնելով ու աչքերը խփելով — շատ մի՛ խօսիր. եթէ մեզ թոյլ չը տաս խուզարկելու, զափթիներով կ'ուղարկենք Գիւմիւշհանէի փաշայի մօտ:

— Եթէ այնտեղ էլ ռուսաց հիւպատոսարանի ներկայացուցիչ չը լինի, նոյնպէս թոյլ չեմ տալ և կը բողոքեմ ձեր կամայականութեան դէմ Տրապիզոն հասնելուց:

— Այդ մեզ համար մի և նոյնն է: Գրի'ր թուղթ միւթեսարի՛՛՛՛՛ փաշային, դիմեց նա իւր օգնականին, որը վերցրեց թուղթը, դրեց իւր ծնկան վերայ և ինչ որ խղբղբեց. իսկ դու, դիմեց նա սենեակի դրան մօտ կանգնած մի զափթիի, պատրաստի'ր սոցա տանելու մինչև մօտակայ կօրգօնը, ուր կը յանձնես այնտեղի զափթիին, որ նա այս նամակի հետ հասցնի սրանց Գիւմիւշհանէ միւթեսարի՛՛՛՛՛ փաշայի մօտ: Կը տեսնենք, այնտեղ կը թողնե՞ս խուզարկել թէ ոչ, ասաց նա ինձ հեգնական ժպիտը երեսին:

Վանեցին աղաչում էր միւղիւրին, որ քակեն իւր բեռները և քննեն որքան կամին, բայց միւղիւրը պատասխանում էր թէ՛ մինչև ռուսաստանցին թոյլ չը տայ, քոնն էլ չենք քննի. գուցէ քո ծածուկ թղթերը նորա մօտ են:

Ես կրկնեցի, որ թոյլ չեմ տալ նաև Գիւմիւշհանէում, եթէ այնտեղ էլ չը լինի մեր հիւպատոսարանի ներկայացուցիչը:

— Այդ դեռ կը տեսնենք. այն ժամանակ զափթիներով կ'ուղարկեն ձեզ Տրապիզոն, ասաց միւղիւրը, դնելով ծրարի մէջ նամակը:

— Ըր՛, տեսնո՞ւմ ես, էֆէնդի՛, ինչպէս հոգ ենք տանում, որ աւազակները ճանապարհին չը յարձակեն քո վերայ. զափթիներով ենք քեզ ճանապարհ ձգում, նկատեց հեգնօրէն ծիծաղելով տասնապետը:

Դուրս եկայ միւղիւրի մօտից: Յուսահատ վանեցին գլուխը շարժում էր և ինձնից անբաւական անդադար կրկնում. «ամա՛ն, ամա՛ն,

աս ի՞նչ խաթի մէջ ընկանք. ի՞նչ հարկ կար ընդդիմանալ: Աստուած մեզի փրկէ:

— Շատ մի՛ մտածէք, Մ. աղա՛, ձեզ բան չի հասնիլ. հաւատացած կացէ՛ք, որ մի և նոյնը կը լինէր, եթէ թոյլ տայի անգամ խուզարկել իրերս: Նրեակայէ՛ք, որ մի թղթի կոոր, ուսերէն թէ հայերէն գիրք գտան. այդ տղէտ միւղիւրը ի՞նչ պէտք է հասկանար, նա էլի պիտի ուղարկէր մեզ Գիւմիւշհանէ, որպէս զի այդ թղթերը կամ զրքերը քննեն:

— Ախ, ամա՛ն, ամա՛ն, կրկնում էր նա սաստիկ երկիւղի մէջ:— Ես յետոյ հասկացալ նորա այդքան վախենալու պատճառը, որ և իւր տեղում կը պատմեմ ձեզ:

Մենք հեծանք ձիերը ու ճանապարհ ընկանք: Զափթին, որին յանձնւած էր միւզ տանել մինչև մօտակայ կօրչօնը, գնում էր ոտքով իմ ձիու կողքից՝ լի հրացանը ուսին: Բաւականին խղճալի էր այդ զափթիի արտաքինը. հին պաշտօնազգեստի երկու-երեք կոճակներ էին քնացել բաց կուրծքի վերայ. կարծ փոխանը ծածկւած էր կարկատաններով, իսկ ոտքերին տրեխներ էին: Մենք գնում էինք ձորով՝ Գիւմիւշհանէի մօտից անցնող դետի աջ ափով: Նրբ հասանք կօրչօնը, մեր զափթին մտաւ անտեղ ու յանձնեց նամակը և մեզ մի ուրիշ զափթիի, որ այդ ժամանակ զահվէ էր խմում:

— Հը՛, է՛թէնդ՛մ, համեցէ՛ք մի մի ֆինջան զահվէ խմենք, առաց երիտասարդ զափթին, ծուլանալով իսկոյն հաւաքւել ու ճանապարհ ընկնել:

— Շնորհակա՛լ եմ, ես շտապում եմ, որպէս զի մինչև երեկոյ վերջացնեմ Գիւմիւշհանէում այդ գործը:

— Դէ, ասպսէ՛ք քիչ, զահվէ խմեմ, դեռ նոր եմ կէսօրւայ քնից վեր կացել:

Ես քշեցի ձիս առաջ, ինձ հետևեցին վանեցին ու ձիապանները: Զափթին ստիպւած մի քանի բոպէից յետոյ քշելով իւր ձին հասաւ մեզ, նա նստած էր մի փոքրիկ նիհար ողորմելի ձիու վերայ. մաշւած հին թամբից կախ էր հրացանը. ինքը բաւական լաւ էր հագւած, զիտէր, որ փաշայի մօտ է գնում:

Գիւմիւշհանէն ճանապարհից դուրս էր. զափթին խորհուրդ էր

տալիս, որ ես ու ինքը առաջ ընկնենք, իսկ իմ ուղեկիցներս Գիւմիւշ-
հանէի մօտ, ճանապարհի մի խանում կը սպասեն մինչև իմ վերա-
դարձը:

— Զէ՞ որ բեռիս համար էր բոլոր աղմուկը, հիմի նրան թող-
նում է՞ք:

— Մենք կը գնանք, իսկ ձեր կաթիւնին կամաց կամաց կը գալ
Գիւմիւշհանէ:

Ես պատուիրեցի Սիմօնին բարձրանալ Գիւմիւշհանէ, խոստանա-
լով նրան բոլոր աւելորդ ծախսը վճարել, որովհետև Գիւմիւշհանէն
մեր ճանապարհից դուրս էր, և զափթիի հետ քշեցինք առաջ մեր
ձիերը:

Գետի երկու ափերին էլ ցրած էին բազմաթիւ տներ, խա-
նութներ, խաներ, խնձորենիներով ու տանձենիներով առատ պարտէզ-
ներ: Այդ բոլորը Գիւմիւշհանէի արւարձաններն էին: Զափթիս սո-
վորութիւն ունէր ամեն մի կրպակի և խանի առաջ կանգնել, մէ-
կում զահվէ խմել, միւսում ծխախոտ վերցնել, երրորդում խնձոր
և ալյն, բոլորը ի հարկէ ձրիապէս:

Ճանապարհին երթևեկների թիւը քանի դնում շատանում էր:

Ահա և կամուրջը, որով անցանք գետի ձախ կողմը, բայց դեռ
քաղաքը չի երևում. նա գտնւում է բարձր լեռան զոգաւոր զագա-
թին և ծածկւած է մեզնից: Ոլոր պտոյտներով խճուղին տանում
է մեզ քաղաքը:

Ճանապարհին պատահում էին քաղաքից վերադարձող տղամար-
դիկ և կանայք՝ փաթաթւած իրանց չարսաւներում. նոքա, կարճաց-
նելու համար ճանապարհը, իջնում էին այնպիսի զառիվայրներով,
որ մարդ սարսափում է նոցա տեղ: Մի քանի պտոյտներից յետոյ ե-
րևեցաւ քաղաքը. սպիտակ, փոքրիկ, հարթ տանիքներով միասորինակ
տիւուր տները զետեղւած են մինը միւսի յետևից, այնպէս որ մէկի կտու-
րը միւսի բակին է հաւասար: Որովհետև այդպիսի զառիվայրներում
ոչինչ չի կարելի բոսցնել, ուստի եղած մի երկու պարտէզներն էլ շին-
ւած են արհեստական կերպով սանդուղքների աստիճանների ձևով:
Քաղաքի միջով անցնող միակ լայն փողոցը ներկայացնում է այն
խճուղին, որով բարձրացանք. միւս փողոցները ասիւմներ ու
անձուկ են, որ տաւար չի կարող բարձրանալ, իսկ մարդիկ՝ ձմեռը

այդ փողոցներով իջնելու ու բարձրանալու համար՝ իրանց կոշիկների տակ խփում են սրածայր երկայն մեխեր:

Զափթին ինձ տարաւ մի խան, որ քաղաքում ամենապառուկանն էր. այնտեղ թողինք մեր ձիաները և դիմեցինք հիւքիմաթը (չառափառ-Լիւն): Փողոցներով անցնելիս, զիւմիւշհանեցիք ապշած նայում էին օտարականիս վերայ, որ զափթիի հսկողութեան տակ տանուում էր պօլիցիան: Մտանք բանտի բակը, ուր մի քանի պաշտօնեաներ ջնկում էին բոթիւով ու վզակօթներին տալով մի քանի ողորմելի կալանաւորներ: Զափթին մօտեցաւ պաշտօնեաներից մէկին, տւեց միւղիրի նամակը և պատմեց ինչ գիտէր իմ մասին: Պաշտօնեան մի քանի հարցեր առաջարկեց ինձ և յետոյ դրեց մեզ հետ մի զափթի ևս: Դոքա գցեցին ինձ իրանց մէջ տեղ և, մէկը առջիցս միւսը ետևիցս, տարան ինձ փողոցների միջով, խանութների առջևից բին-բաշու մօտ (զափթիների հազարապետ):

Հասնելով բին-բաշու տունը, որը միմիայն մեծութեամբ էր զանազանում միւսներից, մտանք լայն դարպասով փոքրիկ քառակուսի բակը, որ գտնուում էր նոյն տանիքի տակ: Տաճկական տնեւում մեր հասկացողութեամբ բակ ասածը չը կայ. դա ընդհանուր կտուրի տակ գտնուող մի շաք է: Դարպասի հանգէպ գտընւող փայտեայ սանդուղքները տանում էին բին-բաշու ապարանքը. աջ՝ խոհանոցի դուռն էր, ձախ՝ ախոռատան: Մի զզւելի դարշահոտութիւն էր տիրում այդ տեղ: Զափթիներից մէկը մնաց ինձ վերայ հսկելու, իսկ միւսը գնաց բին-բաշուն զեկուցանելու: Մի քանի ժամանակից յետոյ սանդուղքների վերայ երևեց բին-բաշին, որ խոժոռած դէմքով, կուպիտ ձայնով ինձ մի քանի հարց առաջարկեց և յետոյ հրամայեց տանել ինձ միւթեսարիֆ փաշայի մօտ, ասելով թէ ինքը հիմի կը գայ այնտեղ:

Փաշայի տունն էլ շատ քիչ էր զանազանւում բին-բաշու տնից. նոյն տեսակ ծածկւած փոքրիկ բակ, ուր ախոռատնից, խոհանոցից և դուք գիտէք էլ ինչ-ւոցիցս բուրող դարշահոտութիւնը անտանելի էր ոչ-տաճկահայն քթի համար:

Զափթին բարձրացաւ վերև:

Փայտեայ աստիճաններով իջաւ մի երկարահասակ մարդ երկայն սև միրուքով և սկսեց խօսել ինձ հետ հայերէն: Նրան բոլորը կո-

ում էին մեւսիոս, որովհետեւ Ֆրանսերէնի թարգմանն էր փաշայի մօտ: Նա բարեկամաբար ինձ խորհուրդ էր տալիս շոգոքորթել, զի-
ջանել և, որքան կարելի է, խոնարհ երեւալ բին-բաշու և փաշայի
առջև, խորհրդաւոր կերպով աւելացնելով. «այստեղ ծածկաստան է, ի
զուր էք իրաւունքի, օրէնքի մասին խօսում»:

Եկաւ և բին-բաշին, որը ուղղակի բարձրացաւ վերև փաշայի
մօտ: Մի քանի անգամ գնացին — եկան մեւսիօն ու բին-բաշին, հարց
ու փորձ արին և վերջապէս տարան ինձ վերև միւլթեսարիֆի մօտ:

Փայտեայ սանդուղքների զլուսը ներկայացնում էր փոք-
րիկ նախասենեակ, որի ձախ սլառում փաշայի ապարանքը տանող
դուռն էր, իսկ աջ՝ ծալքերով (драпня) վարագուրած մուտքն էր
դէսի առանձնասենեակը: Ինձ ներս տարան: Իրան մօտ կանգնեցին
զափթիկները, փաշայի թիկնապահը և մուսիօն:

Քառակուսի մաքուր սենեակը լուսաւորուում էր երկու մեծ պա-
տուհաններով, որոնք ունէին մինչև անգամ վարագույրներ: Անեակի
ձակատին, պատուհանի մօտ, դրած էր մի թախտ թանկագին գորգե-
րով ծածկած: Մուտքից աջ՝ սպիտակ վառարանն էր, եւրոպական
արհեստի գործ: Թախտի դէմ ու դէմ՝ դռնից ձախ՝ զահաւորակ (չի-
վան) էր դրած. բացի այդ սենեակում կային և մի քանի աթոռներ:

Թախտի վերայ, յենած փափուկ մետաքսեայ բարձերին, կիսա-
պառկած էր ինքը միւլթեսարիֆ փաշան, մօտ 50 տարեկան մի մարդ,
կարճ, կոթր կտրած սպիտակախառն միրուքով: Նա գլխին ուներ
սպիտակ թելերից նուրբ դործած մի ֆէս, և հագած էր մոխրա-
գոյն երկայն խալաթ: Երբ ես մտայ, մեղհասէր փաշան չը փոխեց
իւր անքաղաքավարի դիրքը, այլ դրեց իւր քթին պէնսնէն, որը
մինչև այդ ժամանակ խաղացնում էր ձեռքին, և սկսեց ինձ ոտքից
ցզլուխ զննել:

Թախտի կողքին, աթաւի վերայ նստած էր մի չալմաւոր սեւ-
միրուք տաճիկ: Նա ծնկները վերայ դրած էր մի քանի հաստ գըր-
քեր, որոնցից մի քանին զանազան պաշտօնական թղթերի հետ լն-
կած էին նաեւ թախտի վերայ, փաշայի գուլպաւոր ոտքերի տակ:
Վառարանի մօտ նստած էր ալաֆրանկա հագւած մի ֆէսաւոր երի-
տասարդ, որին «բօխտօր էֆէնդի» էին յորջորջում: Բին-բաշին նըս-
տեց պատուհանի մօտ աթուռի վերայ: Նա տեսնելով, որ քաղաքիս

տաճկական այդ ամենաբարձր շրջանը քաղաքավարութիւնը զեռ. մօնղօլական կերպով հասկանալով, չի ել առաջարկում ինձ նստել, ինքս ինձ թողլ աւի այդ:

Երբ միւթեսարի՛քի փաշան իւր հետաքրքրութիւնը իմ արտաքինով զահացրեց, բարեհաճեց հարցնել.

—Ո՛րոնքացի ես, ինչո՞ւ ես եկել Տաճկաստան:

Ես պատասխանեցի և ինչդրեցի թարգման կանչել, որովհետև այնքան ազատ չեմ հասկանում տաճկերէն: Բին-բաշին, որ մաղձոտ տաճիկ բուրբոն էր, ասաց.

—Ուու ես ասում, միայն ձեռնում ես թէ՛ չը դիտես տաճկերէն: Պէտք է դրան խուզարկել, դիմեց նա փաշային:

—Յոյց տո՛ւր քո անցաթուղթը, ասաց փաշան:

Ես հանեցի երկուսն էլ: Բին-բաշին կոպտութեամբ խլեց ձեռքիցս, նայեց և տւեց միւթեսարի՛Քին, որը կրկին պէնսնէն դրեց քթին, այս կողմ՝ այն կողմ շուռ տւեց և յանձնեց իւր կողքին նստած չալմաւորին, երևի իւր քարտուղարին:

—Ինչո՞ւ թողլ չես տւել մեր միւղիրին խուզարկելու քեզ, հարցրեց միւթեսարի՛Քը:

—Ձեզ պէտք է յայտնի լինի, որ ինձ, իբրև ոռոսահայատակի, բացի մաքստուղերից ուրիշ տեղ չէք կարող խուզարկել, առանց ոռոսաց հիւպատոսարանի ներկայացուցի:

—Դու գտնւում ես մեր երկրում, ուրեմն մեր օրէնքներին պէտք է հպատակես, ընդմիջեց մաղձոտ բին-բաշին:

—Ձեր երկրում օտարահպատակների համար կան նրանց հիւպատոսները, ասացի ես:

—Ձէ՛, պէտք է մեր կանոններին հպատակես: Ի՛նչ շատ խօսել դորա հետ, էֆէնդի՛մ, դիմեց բուրբոնը փաշային. խուզարկենք դրան այս րոպէիս:

—Ես թողլ չեմ տալ մինչև որ ոռոսաց հիւպատոսարանի որ և է ներկայացուցիչ չը լինի. դա իմ իրաւունքս է:

—Այստեղ ոռոսաց հիւպատոսարան չը կալ, նկատեց չալմաւորը:

—Ուղարկեցէ՛ք ինձ զաթթիաներով Տրապիզօն, թող այնտեղ խուզարկեն:

—Ի՞նչ շատ խօսելու հարկ կալ է՝ հրամայեցէ՛ք խուզարկել, շտապեցնում էր բին-բաշին։

—Ուժով կարող էք, բայց ես յետույ կը բողբեմ, ասացի ես։

Փաշան մի քանի րոպէ խորհրդակցեց քարտուղարի հետ. լսեց մի քանի անդամ մէջթէք՝ (առաջարկ) բառը։ Քարտուղարը համոզում էր աւելի մեղմ և քաղաքավարի լինել հետո, առարկելով, որ ուսումն աւագ մարդ է, կարող են բարդութիւններ ծագել։

—Տրապիզոնի ուսաց կօնսուլը իմ լաւ բարեկամն է, նա ինձ պաքիլ է արել ուսն հպատակների գործերը քննելու, չ'ամաչեց ստել միւթեօտրի՛ք փաշան։

—Իրաւունք չ'ունիմ չը հաւատալ ձեզ. այժմ կարող էք խուզարկել. բայց իմացած կացէ՛ք, որ հասնելով Տրապիզոն, ես այս բոլորի մասին յայտնելու եմ այնտեղի հիւպատոսին։

Քարտուղարը համոզում էր փաշային արձակել ինձ առանց խուզարկութեան. բին-բաշին պնդում էր, որ անհրաժեշտ է խուզարկութիւնը. միւթեօտրի՛քը տատանւում էր։ Վերջապէս մաղձոտ բուրբոնի կարծիքը յաղթեց և նա ստացաւ թոյլութիւն ինձ խուզարկել, որ և կատարեց նա իրան յատուկ կոպուտութեամբ։

Նա բացեց ուսիս ձգած ծանապարհորդահոն պալուսակը և սկսեց ամէն ինչ հանել այնտեղից։ Նա նախազգուշութիւնից հետո ոչինչ չէի պահում և միմիայն ծօցի տետրակում գրում էի յիշողութեանս համար տեղի անուններ և թւանշաններ։ Պալուսակիցս հանեց նա մի օանտոր, սապօնի կտոր, այցետոմսերս և ընկուկների փամփուշտները։ Ուրիշ ոչինչ չը գտնելով բին-բաշին սկսեց քրքրել պալուսակի նաւ միւս ջիւրերը և յազթական կերպով քաշեց այնտեղից ձեռքը ընկած մի թուղթ ու հանեց դուրս։ Մի քանի երես թղթեր էին հայերէն գրուած։ Ինքը ոչինչ չը հասկանալով դղանից, յանձնեց փաշային, որի պէսնէն նոյնպէս չ'օգնեց, անցաւ չալմաւորի ձեռքը, որը տւեց զօկտորին. սա էլ պտտելով մաւսիօին յանձնեց, որը դժւարանում էր այդ թղթերի վերնազիրը կարդալու։ Նա օգնեցի ու կարդացի՝ «Ինչ ինչ է Դարվինի վարդապետութիւնը»։ Դա մի յօդւած էր, որ ես Սօսկւայում ուսանող ժամանակս սկսել էի գրել և յետոյ թողել էի. տեղափոխւելիս կոխել էի պալուսակը, ուր և մոռացւած մնացել էր։

Բողոքը, սկսած փաշայից մինչև մեւսիօն, զարմացմամբ իրար երեսի էին նայում, ոչինչ չէր հասկանալով:

— Ի՞նչ ըսել է աս, հարցրեց մեւսիօն:

— Այդ ի՞նչ ես գրել, հարցրեցին փաշան և բին-բաշին:

— La theorie de Darwin, ասացի ես Ֆրանսերէն դիմելով դոկտորին, որը աւարտել էր իւր ուսումը Պոլսի տաճկաց հասկաւոր բժշկական ուսումնարանում:

Դոկտորը զարմացմամբ նայում էր վերաս, ոչինչ չէր հասկանալով:

— Մի անգլիացի գիտնական մի գիրք էր գրել բոյսերի ու կենդանիների մասին, ես էլ սկսել էի այդ գիրքը թարգմանել հայերէն. թարգմանութեանս սկիզբն էք տեսնում, սորիւլած էի ես այսկերպ բացատրել, որպէս զի էֆէնդինները բան հասկանան:

— Հիմի ջիբերդ ցոյց տուր, ասաց բին-բաշին, և ձեռքը կոխեց ջիբս ու հանեց ծոցի տետրակս, թերթեց և ոչինչ կասկածելի բան չէր գտնելով՝ կրկին ձեռները կոխեց միւս ջիբերս:

— Մի քիչ էլ քաղաքավարի եղէ՛ք, վերջապէս նկատեցի ես վրդովւած:— Բայց տաճիկ բուբոնը ոչինչ ուշադրութիւն չէր դարձնում իմ վերայ:

Նա բացեց և պորտմօնէս, բայց ոչինչ չէր գտաւ:

— Բաւական է, իմ կարծիքով, դիմեց փաշային քարտուղարը:

— Ոչ, դեռ բեռները մնում են, նկատեց բին-բաշին:

— Ո՛րտեղ են դորա բեռները, հարցրեց զափթիին միւթեսարիֆը:

— Խանումը, փաշա՛ էֆէնդմ, պատասխանեց նա:

— Բայց ո՛ւր է քո ուղեկիցը և ո՛վ է նա, հարցրեց ինձ միւթեսարիֆը:

— Վանեցի մի վաճառական է. սարի տակ մնաց:

— Ի՞նչ կար. դորա բեռներում, կրկին դիմեց զափթիին փաշան:

— Ոչինչ, էֆէնդմ, երկու խուրջիներ էին շորերով և պաշաբեղէնով:

— Պէտք է գնալ քննել, ասում էր բին-բաշին:

— Լաւ, գնացէ՛ք, պատասխանեց փաշան:

— Չ'արժէ, իմ կարծիքով. էֆէնդին ինքը կ'ասի ինչ կայ իւր

բեռում, նկատեց քարտուղարը, որը լաւ գիտէր թէ ապօրէն է այս բոլորը:

— Դէ ասացէ՛ք ուղիղը, դիմեց ինձ փաշան:

— Մի խուրճինումս հաց է, բաստումս, շաքար, թէյ, թէյաման, բաժակ, իսկ միւսում՝ շորերս, պատասխանեցի ես:

— Էլի՞ ինչ. թուղթ, գիրք չը կա՞յ, հարցրեց փաշան:

— Պէտք է մենք ինքներս խուզարկենք, դորա ասածին չի կարելի հաւատալ, պնդում էր բին-բաշին:

— Թող ասի, տեղներս, ասաց քարտուղարը:

— Շորերիս մէջ մի գիրք կայ, այն էլ գուսերէն լեզուով և սահմանազլխին ձեր պաշտօնեաները տեսած են:

— Գի՞րք, գուսերէ՛ն...

— Այո՛:

— Մեզնից գուսերէն հասկացող չը կայ, ասացին նրանք իրար երեսի նայելով:

— Լա՛ւ, ի՞նչ գիրք է, ինչի՞ մասին է գրւած, հարցրեց փաշան:

— Բոյսերի ֆիզիօլօգիայի վերաբերեալ մի նոր բրօշխւր է, որ ճանսպարհին կարդալու համար էի գնել:

Բոլորը դիմեցին. դօկտօրին, որպէս զի նա հանէ նրանց մը-թու-թիւնից թէ ֆրանսերէն «Physiologie des plantes» ինչ ասել է, բայց դօկտօրը լուռ էր և ինքն էլ զարմացած:

— Դուք ըծի՞շկ էք, դիմեց ինձ քարտուղարը:

— Ո՛չ, naturaliste:

Էլի անհասկանալի բառ:

— Ո՞րտեղ էք սովորել:

— Մօսկա...

Այդ ժամանակ մոսկիօն հետաքրքրութեամբ վերցրել էր իւր ձեռքը այցետոմսերս: Նա խնդրեց, որ մէկը տամ իրան. Կատարեցի նորա ցանկութիւնը: «Մի մի էլ տւէք էֆէնդիններին», խորհրդաւոր կերպով ասաց նա ինձ հայերէն: Ես զարմացայ. չը գիտէի ի՞նչ կարիք կայ բաժանել իմ այցետոմսերս. բայց նա ինքը տարաւ տւեց մէկը փաշային, և ես բաժանեցի նոյնպէս միւսներին: Հետաքրքրութեամբ նրանք նայում էին հայերէն և ֆրանսերէն գրած այցետոմսերս:

Երկար խորհրդակցելուց յետոյ, վերջապէս վճռեցին ինձ արձակել: Ես պահանջեցի, որ ինձ թուղթ տան թէ խուզարկել են, որպէս զի ծանապարհին կրկին չ'ենթարկեմ միւգիրների կամոյականութեան. բայց տաճկական ծուլութիւնը և անհոգութիւնը այնքան զօրեղ էին, որ չը կարողացայ ես յաղթել, և ինձ արձակեցին առանց թղթի: Առաջին ինձ ծանապարհ ձգեց մինչև դարպասը. նրան՝ ինչպէս Տաճկաստանում մեծացած մարդուն՝ զարմանալի էր թուում, որ մի հայ մարդ միւթեասարիֆի և բին-բաշու մօտ կարող է իրան արձակ, համարձակ պահել և նա արտայայտում էր այդ ինձ շողորթ մեծարական խօսքերով:

Ար Իջած խանը միայրկանի փայտեայ մի շինութիւն էր ընդարձակ ախոռառնով և երկու սենեակներով, որոնցից փոքրը, ախոռատան կիցը, ծանապարհորդների համար էր յատկացրած, իսկ մեծը՝ բաւական մաքուր և կարգին լուսամբւոններով սենեակը՝ դահլիշտուն—թէյարանն էր:

Այցելուներից մէկը, մի հայ երիտասարդ, մօտեցաւ ինձ, խօսակցութիւն բացեց և ծանօթացաւ հետս: Նա քաղաքի հեռագրատան ղլխաւոր ծառայողն էր և ուսած էր Տրապիզոնի հայոց վարժարանում: Այդ պարոնը ինձ տարաւ քաղաքիս միակ հիւրանոց-ճաշարանը, որ գտնուում էր անձուկ, զառիվեր փողոցներից մէկում: Այդ ճաշարանը բազկացած էր միակ փոքրիկ սենեակից, որը ամբողջապէս բռնւած էր սեղանով և երկու-երեք նստարաններով: Անենակում 8 հոգի միայն կարող էին տեղաւորուել: Սեղանին կից մի փոքրիկ բաժանմունք կար, ուր միաժամանակ և՛ խոհարար և՛ ճաշարանատէր և՛ սպասաւոր տաճիկը գործադրում էր իւր բոլոր խոհարարական հմտութիւնները: Տախտակներից շինած այդ փոքրիկ ճաշարանի այցելողները տեղիս մի քանի օտարականներն էին,—հանքային լեհ ինժեները, այդ երիտասարդը և մի քանի այլ ծառայողներ:

Ճաշարանից պարոնը տարաւ ինձ իւր մօտ՝ հեռագրատունը, որը իմ իջեանած խանի հանգէպ էր գտնուում: Նոր, փայտաշէն տուն էր՝ կարգին լուսամբւոններով: Հեռագրատան սենեակը նոյնաժամանակ և պարոնի ննջարանն էր: Պատանեկան պարճենկոտութեամբ ցոյց էր տալիս նա հեռագրական գործիքների գործածու-

Թիւնը. չը մոռացաւ ցոյց տալ և Ֆրանսերէն լրադիրը, որ ստանում էր (հայոց Թերթեր նա չէր կարդում. «օգուտ չը կալ նոցանից», ասում էր նա)։ Առհասարակ այդ հայը բնաւ չէր քաշւում և երկնւում ինձ հետ մանգալու կամ խօսելու, ինչպէս այդ տնում էին կարնեցիք. և հասկանալի է— Հալաստանից դուրս Ցածկաստանում չը կայ հայերի վերայ այն վեհերոտ կատակծոռութիւնը և ճնշումը, որ հասնում է ծիծաղելի, եթէ այնքան դաւալի չը լինէր, ծայրայեղութեան։

Երիտասարդը ինձ պատմեց ինչ գիտէր Գիւմիւշհանէի մասին։ Այդ նախկին բազմամարդ և հարուստ քաղաքում հիմա հազիւ 1000 տուն բնակիչ լինի։ Հայերը մօտ 200 տուն են, մնացածը տաճիկներ և յոյներ են։ Հայերը ունին պարզ, աղքատիկ մի եկեղեցի և մի ողորմելի վարժարան։ Քաղաքից մի Ժամ հեռու գտնւում է Ամենափրկիչ տնունով հայոց վանքը, զւարճալի և ծառազարդ ձորակում։ Գիւմիւշհանէի սարերի միւս կողմում կան այժմ էլ անտառներ, սակայն քաղաքիս տներում հողի տակ պատահող ծառերի հասու բուները ցոյց են տալիս, որ առաջ սարի այս կողմում էլ անտառ է եղել։ Արծաթի, ոսկւոյ և կապարի հանքերը, որոնց համար միայն կարող էին մարդիկ այս բարձրաբերձ սարերի կառարին բնակութիւն հիմնել, լափել են այդ առատ վառելիքը։ Այդ հարուստ հանքերը, որ ագիտութեան շնորհիւ բաւական անկարգ են մշակւում՝ բոլորը յոյների ձեռքում են։

* * *

Մութով դուրս եկանք Գիւմիւշհանէից։ Որպէս զի շուտ հասնենք սարի ստորոտը, Սիմօնը խոտորեց խճուղուց և սկսեց իջնել մի լեռնալին նեղ շաւիղով։ Ձիաները արել էինք մեր առաջ և ոտքով զգուշութեամբ իջնում։ Մութ էր բոլորովին. ցրտից զետիւնը սառել էր. քարքարոտ նեղ շաւիղի ձախ կողմից խաւարով պատած խոր ձորեր էին։ Սիմօնը այժեամի ծարսիկութեամբ անդնում էր ամենավտանգաւոր նեղ տեղերից և նորա տրեխները չէին սահում։ Իսկ ես, անսովոր այդպիսի ճանապարհների, կոյրի պէս բռնել էի նորա թւից և այսպէս իջնում էինք այդ սառնանայի ճանապարհով։

Մութ անդնոյի խորքում ձրագներ երևացին. մօտ էինք ստորոտին։

Դուրս գալով խճուղին, տեղեկացանք մի քանի խաներում մեր ուղեկիցների մասին և ոչինչ չ'իմանալով, ճանապարհ ընկանք մտածելով, որ կամ մենք նրանց կը հասնենք կամ նոքա մեզ:

Խոր ձորամիջով անցնող գետի ափերին խնձորենիների և տանձենիների ծառաստաններ էին: Զորում ձիւն չը կար. սակայն բարձր սարերի կոհակները թաղւած էին ձիւնի տակ, որի միջից խումբ խումբ երևում էին մշտադալար մախրիների (ափ, picea) կոնաձև գլուխները: Դեռ նոր էր լուսը բացւել. քարերի և թփերի տակից լսւում էին կաքաւների կիկղոցը. գետի մէջ ցցւած քարերի վերայ թռչկոտում էին խաղտոնիկները (motacilla, тpаcохвoсткa): Սարերի լանջերին իրարից հեռու ցրւած էին ուռումների խրճիթներ, իւրաքանչիւրը ունենալով իւր մօտ հերկած մի արտ: Այդ խաւար ու բիրտ բնակիչները, նոցա նահապետական գործիքները, խրճիթները ու սալերը իրանց շրջապատող վայրենի բնութեան հետ թռցնում էին մարդու երեւակալութիւնը նախապատմական ժամանակները: Խրճիթներից հները այն կերպ էին շինած, որ ոչ մէկ, ոչ էլ փոքր ի շատէ բարդ գործիքներ են պահանջում: Նոցա պատերը շինւած են իրարից կէս արշին հեռու անկւած հաստ ձողերից, որոնք պահւում են ուղղահայեաց դուրսէն իրար մէջ թեք մոցրած ձողերով. այդպիսով ստացւած վանդակի արանքները լքցւած են քարով ու հողով. կոնաձև տանիքները ծածկւած են թիթեղափայտերով (дpанк):

Ճանապարհին ստէպ ստէպ պատահում էին խաներ և մանրավաճառների դուքաններ: Կէսօրին իջանք մի յոյնի խանում, ուր ձւածեղ և թէյ էինք պատրաստում, երբ երևացին վանեցին և իւր ձիապանը, որոնք մեզ տեսնելով հեռուից ուրախութեան նշաններ էին ցոյց տալիս: Անշափ ու անկեղծ էր երկուսի ուրախութիւնը և զարմանքը մեզ տեսնելով: Նոքա հաւատացած էին, որ Գիւմիւշհանէում ինձ բանտարկել են: Առհասարակ մեծ տպաւորութիւն էր գործում այդ պարզ մարդկանց վերայ իմ յաջող դուրս պրծնելս սպանների, միւղիւրների, բին-բաշիների ու միւթեսարիֆների հետ ունեցած ընդհարումներից:

Այստեղից խճուղին կամաց-կամաց դառնում է զառիվեր. մենք պէտք է բարձրանանք Զղանայ-դաղ սարը և իջնելով նորա միւս կողմը՝ մի կէս օր ճանապարհ գնալով՝ Տրապիզոն հասնենք:

Մի այդպիսի խճուղի շինել, որպիսին է Եզրուժից Տրապիզոն տանողը, տաճկական կառավարութեան համար մեծ դործ է. սակայն ասիական ծածկաստանում այդ համարեա միակ խճուղու շինութեան պատուութիւնն էլ բաւականի ուսանելի է: Տէրութիւնը կամենում է նախ ինքը գլուխ բերել այդ ձեռնարկութիւնը. ուղարկում է մի օրինակելի տաճիկ փաշա, որը երկու տարւայ մէջ տասը միլլիօն ծախսելով միմիայն 30 վերստի վերայ խճուղի է բացում: Տէրութիւնը ուղարկում է մի ուրիշ օրինակելի պաշտօնեայ. նա էլ նոյն կերպ է վարում. վերջը կառավարութիւնը հարկադրում է շրջակայ գիւղացիներին ձրի բանել և շինել այդ ձանապարհը ու այդպիսով վերջ դնել իւր պաշտօնեաների գերփութներին:

Ոլոր-մոլոր պտոյտներով ձանապարհը վեր է բարձրանում: Լեռների զառիվայրներին պատահում էին յոյների խղճուկ գիւղեր, հովուհիւներ և հովիւներ սակաւաթիւ ալծերի ու ոչխարների հօտերով: Զորում պատահող կաղնիների, նշտարիների (բոխի, грабъ) և կնձնու (ЯХМЪ) փոխարէն սկսում էին պատահել օռճիների (Բեդշ, СОСНА), մախրիների (ОЛ) և եղևիների (ПХХТ, abies) մշտադալար խմբեր, որոնք պատում են ձիւնածածք լեռների լանջերը: Այնքան արդէն բարձրացել էինք, որ ձորի մէջ հոսող լայն գետը մի արծաթեայ ժապաւենի էր նմանում:

Նրեկոյեան հասանք Զղանայ խանը, ուր և իջևանեցինք:

Նոր էր լուսանում նոյեմբերի 27-ը, երբ մենք արդէն բաւական հեռացել էինք մեր իջևանից և դեռ բարձրանում էինք Զղանայ-դաղը:

Ձիւն էր գալիս: Ձանապարհը ընկած էր կուսական անտառով. ջրվէժներ, խոխոջահոս լեռնային վտակներ, հաստաբուն հսկայ ծառեր, որոնց բազուկները ու ճիւղերը վերևում իրար հետ զրկախառնուելով ծածկում էին երկինքը ուղեւորի աչքից, դէս ու դէն ընկած խորտակած ծառեր, մամուռապատ ժայռեր, մշուշի մէջ կորած մութ ձորեր ու ծմակներ՝ ահա՛ այն վայրենի բնութիւնը, որ շրջապատում էր մեզ:

Իջնում էինք սարից: Յոյն կանայք ծանր բեռները շալակներին մի զիւղից միւսն էին գնում, իսկ նոցա կողքից ղատարկաձեռն քայլում էին տղամարդիկ գօտիներից քարշ կէռ, եղջրաւոր երախա-

կալ ունեցող թրերով: Սարի լանջին ցրւած փոքրիկ փայտաշէն գիւղերի նեղ, զառիվայր շաւիղներով մեծ ճարպիկութեամբ ել և էջ էին անուամ տեղացիք:

Մի քանի պտոյտներից յետոյ դուրս եկանք ձիւնի սահմանից: Հիմի օդը տաք էր, իսկ վերևի ձիւնը այտուեղ փոխարինւում էր անձրևի ու ցեխի: Խաների մէկում առանք մեր կէսօրւայ հանգստութիւնը: Փորձեցի յոյն գիւղացիների շինած կարագ ու պանիրը, բայց անչափ զառն էր, կեղտոտ ու վատ պատրաստած: Ահա՛ մի երկիր, որը եւրոպական քաղաքակրթութիւնը մի երկրորդ Զւիցերիա կը դարձնէր և նոյն տգէտ, աղքատ բնակիչները՝ զւիցերացիք, եթէ տաճկաց կառավարութիւնը չը լինէր, որի երեսից գունդագունդ գաղթում են այստեղի նեղւած յոյները հաւատակից ուսանների նոր նւաճած Կարսի կողմերը:

Մենք դեռ շարունակում էինք պտոյտներ գործելով ցած իջնել և Զղանայի ահռելի բարձրութիւնը այժմ տեսնում էինք ներքևից: Ամպերը հեզութեամբ լողում էին այդ լեռան շուրջ, չը վըստահանալով հասնել նորա բարձրաբերձ գագաթին: Սարի այս կողմից էլ՝ ինչպէս և Գիւմիւշհանէի՝ մի սարսափելի իւր խորութեամբ ձոր էր, յատակին վազող փրփրագեղ կառաղի գետով: Ձը նայած տարւայ ժամանակին բոլոր շրջակայ բնութիւնը դալար կանաչով էր պատած: Լայնանիստ լեռան խորշոմածածք լանջի վերայ ցրւած էին յոյների գիւղեր ու վանքեր: Կանաչ զառիվայրների ու ծառաշատ թմբերի վերայ արածում էին յոյն աղջկանց ու պատանիների հսկողութեան տակ այծեր, ուխտարներ ու կովեր:

Երեկոյ էր, երբ մենք հասել էինք ձորի յատակը: Նսնախ քան վճռել մի տեղ իջնանելու, տեղեկանում էի արդեօք այդ տեղ միւղիւր չէ՞ նստում, որպէս զի կրկին հետը գործ չ'ունենամ: Բոլորովին մոլթ էր, երբ մենք հասնելով Աթլի-քիլիսա կոչւած տեղը, վայր իջանք ծխով լիքը մի յոյնի օղայում, ուր և անցկացրի վերջին գիշերը: «Վաղը, — մտածում էի ես ուրախ-ուրախ — Տրապիզոն կը հասնեմ և վերջ կը լինի իմ տառապանքներին»:

(Վերջը միւս համարում)